

A Comparative Study of the Additional Payment of Blood Money in the Retribution of a Man Versus a Woman from the Perspective of Selected Shiite and Sunni Exegeses*

Abbas Elahi¹ and Seyyed Esar Hossein Shah²

¹ Assistant Professor, Department of Comparative Quran Studies, Quran and Hadith Higher Education Institute, al-Mustafa International University, Qom, Iran (**corresponding author**). Email: abbas_elahi48@yahoo.com

² Researcher, Department of Comparative Quran Studies, Quran and Hadith Higher Education Institute, al-Mustafa International University, Karachi, Pakistan. Email: shaheasar14@gmail.com

Abstract

The condition or lack thereof regarding the permissibility of retribution or equal punishment (qisās) of a man versus a woman for the additional payment of blood money (fāzil al-dīyah) is one of the contentious topics in the jurisprudence of both Sunni and Shiite schools, which has also found its way into Quranic exegesis. This study aims to examine this issue from the perspective of two Shiite exegeses, *Kanz al-'Irfān fī Fiqh al-Qur'ān* and *Zubdat al-Bayān fī Aḥkām al-Qur'ān*, in comparison with two Sunni exegeses, *Aḥkām al-Qur'ān* and *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. A shared point among these exegeses is the acceptance of the principle of allowing the retribution of a man versus a woman. The condition of permissibility of the aforementioned retribution being tied to the additional payment of blood money in the Shiite interpretation, and its being unconditional in the Sunni interpretation, is one of the points of disagreement between these two schools of exegesis. The two Sunni exegetes, particularly the author of *Aḥkām al-Qur'ān*, emphasize the general application of the verses on qisās, whereas the Shiite exegetes insist that these verses do not indicate such rulings. The lack of generality and absoluteness in the verses of retribution is a valid and important argument by the Shiite exegetes against the aforementioned Sunni interpretation. Moreover, the theory of conditional retribution, which necessitates the payment of the additional blood money, is supported by authentic narrations and narrative preferences.

Keywords: addition of blood money, the retribution of a man versus a woman, retribution in Islam

* Received 30 April 2024; Received in revised from 5 July 2024; Accepted 11 August 2024; Published online 20 November 2024

Cite this article: Elahi, A., & Hossein Shah, E. (2024). A Comparative Study of the Additional Payment of Blood Money in the Retribution of a Man Versus a Woman from the Perspective of Selected Shiite and Sunni Exegeses. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 25-44. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9874.2272>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

One of the contentious issues between Shiites and Sunnis is the conditionality of requiring the additional payment of blood money (*fāḍil al-diyah*) for the retribution (*qiṣāṣ*) of a man versus a woman. Shiite jurists maintain the conditionality of the return of this payment in such cases, arguing that it can be substantiated by the four well-known sources of Islamic jurisprudence (Quran, Sunnah, consensus, and reason). In contrast, Sunni jurists, including those from all four major Sunni schools of jurisprudence, believe in the non-condition of returning the additional blood money in the retribution of a man. The aforementioned jurisprudential disagreement between the two sects has had a wide-ranging reflection in their jurisprudential exegeses. Among the numerous jurisprudential interpretations of the two sects, in the present work, the aforementioned topic will be examined comparatively in four of their jurisprudential commentaries. These are the following:

- *Kanz al-'Irfān fī Fiqh al-Qur'ān* by Fadil Miqdad
- *Zubdat al-Bayān fī Aḥkām al-Qur'ān* by Muqaddas Ardabili
- *Aḥkām al-Qur'ān* by al-Jassas
- *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān* by al-Qurtubi

Qutb al-Rawandi and Fadil Miqdad, as Shiite jurisprudential exegetes, seek to establish the conditionality of requiring the excess payment of retribution for the retribution of a man versus a woman, based on the four jurisprudential proofs (Quran, Sunnah, consensus, and reason). On the other hand, al-Jassas (a Hanafi) and al-Qurtubi (a Maliki), in their respective commentaries, align with the consensus view of Sunni jurisprudence, arguing for the non-conditionality of such payment based on the four proofs, especially the Quran.

Similarities and Differences between the Two Categories of Exegesis on the Discussed Topic

From the examination of the issue of the additional payment of blood money in the retribution of a man versus a woman in the two Shiite interpretations—*Kanz al-'Irfān fī Fiqh al-Qur'ān* and *Zubdat al-Bayān fī Aḥkām al-Qur'ān*—compared to the two Sunni interpretations—*Aḥkām al-Qur'ān* and *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*—the following results can be concluded:

1. The only similarity between both groups of exegeses is the consensus on the permissibility of the principle of retribution of a man versus a woman.
2. One of the differences between the commentators concerns the Quranic evidence for the additional payment of blood money in the retribution of a man versus a woman. The two Shiite exegetes believe that the retribution verses only refer to the general

- obligation of retribution and the maintenance of justice and equality in it, not to the explanation of specific rulings and details of retribution. Therefore, expecting the Quran to provide detailed rulings is an unreasonable expectation. However, the two Sunni exegetes, especially Jassas, insist that the absolute permissibility of retribution of a man versus a woman can be proven from the generality and absoluteness of the verses. A review of the verses of retribution reveals that the generality and absoluteness of the verses do not pertain to the conditions and specific details of retribution, meaning that the inference of the absolute permissibility of retribution of a man versus a woman from the generality of these verses is incorrect.
3. The second difference between these two categories of exegesis concerns the argument for the ruling on the additional payment of blood money (*fāḍil al-diyah*) in the retribution of a man versus a woman. The two Shiite commentators believe that the aforementioned ruling cannot be proven from the retribution verses, neither in the negative nor in the affirmative, because the retribution verses are not meant to elaborate on the detailed rulings of retribution, including the condition of additionally paying the blood money in the retribution. However, the two Sunni exegetes believe that the generality and absoluteness of the retribution verses, as well as the absence of any mention of blood money alongside retribution in the case of intentional murder in the verses, are evidence for negating the payment of additional blood money in retribution. However, their argument is flawed because the generality and absoluteness of the verses do not pertain to the detailed rulings of retribution. Consequently, the absence of any mention of blood money in the verses of retribution cannot serve as evidence for negating the combination of retribution and blood money, especially given that authentic and even *mutāwatir* (a narration that has been transmitted by a large number of people through multiple, independent chains of transmission) narrations indicate the permissibility of combining retribution and blood money in the retribution of a man versus a woman.
 4. The final difference between the two groups of commentators on the discussed topic is that the two Shiite exegetes have presented the exegetical and jurisprudential discussions separately, and their exegeses do not impose juristic theories on the verses. In contrast, the two Sunni commentators have incorporated unnecessary jurisprudential discussions into their interpretation of the verses.

Conclusion

All three arguments for the Sunni perspective on the retribution of a man versus a woman (the generality of the retribution verses, narrations, and the rule prohibiting the combination of retribution and blood money) have multiple weaknesses because, on one hand, the retribution verses do not aim to explain the details of retribution, such as the additional condition of blood money, so the absence of such a condition in the verses cannot serve as proof for its non-existence. On the other hand, even if one were to accept that the retribution verses are meant to elaborate on details, authentic narrations from both Shiite and Sunni sources specify exceptions to the generality of these verses. The Shiite narrations also have numerous advantages over the Sunni ones, including their lack of contradiction, reliable chains of transmission, and *mutawatir* (widely transmitted) status. The rule prohibiting the combination of retribution and blood money is unacceptable due to the lack of valid evidence supporting it.

References

- Fadil Miqdad, M. (1994). *Kanz al-'irfan fi fiqh al-Qur'an*. Murtadawi. [In Arabic].
- Hakim, M. T. (1997). *Al-Usul al-'aamah li-l fiqh al-muqarin*. Ahl Al-Bayt (A.S.) World Assembly. [In Arabic].
- Jassas, A. (1985). *Ahkam al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Khoei, A. Q. (2009). *Al-Bayan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat Ihya al-Aathar al-Imam Khoei. [In Arabic].
- Muqaddas Ardabili. (n.d.). *Zubdat al-bayan fi ahkam al-Qur'an*. Maktabat al-Murtadawiyya. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1945). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Qutb Ravandi, S. (1985). *Fiqh al-Qur'an*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1992). *Al-Mu'talaf min al-mukhtalif*. Majma al-Buhuth al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Yazdi, M. (1994). *Fiqh al-Qur'an*. Ismailian. [In Arabic].

بررسی تطبیقی پرداخت فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن از دیدگاه تفاسیر برگزیده شیعه و اهل سنت*

عباس الهی^۱ و سید ایثار حسین شاه^۲

^۱ استادیار، گروه مطالعات تطبیقی قرآن، مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران (نویسنده
مسئول). رایانامه: abbas_elahi48@yahoo.com

^۲ پژوهشگر، گروه مطالعات تطبیقی قرآن، مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، کراچی، پاکستان.
رایانامه: shaheasar14@gmail.com

چکیده

مشروط بودن یا نبودن جواز قصاص مرد در برابر زن به پرداخت فاضل دیه یکی از مباحث اختلافی در فقه فریقین است که به تفاسیر نیز راه یافته است. این مطالعه درصدد بررسی این موضوع از نگاه دو تفسیر شیعه کتبی عرفان فی فقه القرآن و زبدة البیان فی احکام القرآن در مقایسه با دو تفسیر اهل سنت احکام القرآن و الجامع لأحكام القرآن است. نکته مشترک تفاسیر پیش گفته پذیرش اصل جواز قصاص مرد در برابر زن است. مشروط بودن جواز قصاص پیش گفته به پرداخت فاضل دیه در دو تفسیر شیعه و مشروط نبودن آن در دو تفسیر اهل سنت از نکات اختلافی این دو دسته تفسیر است. دو مفسر اهل سنت به ویژه نویسنده تفسیر احکام القرآن بر دلالت عموم آیات قصاص پافشاری دارند، در حالی که دو مفسر شیعه بر عدم دلالت آیات بر احکام پیش گفته اصرار می‌ورزند. نبودن عموم و اطلاق در آیات قصاص دلیل معتبر و مهم دو مفسر شیعه بر نفی استدلال پیش گفته است. نظریه مشروطیت قصاص پیش گفته به پرداخت فاضل دیه از پشتیبانی روایات معتبر و مرجحات روایی نیز برخوردار است.

کلیدواژگان: فاضل دیه، قصاص مرد در برابر زن، قصاص در اسلام

* دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۱ | بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استناد: الهی، عباس؛ و حسین شاه، سید ایثار. (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی پرداخت فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن از دیدگاه تفاسیر
برگزیده شیعه و اهل سنت. پژوهش‌های تفسیری تطبیقی، ۱۰(۲)، ۲۵-۴۴. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9874.2272>

مقدمه

یکی از مسائل اختلافی میان شیعه و اهل سنت شرطیت و جوب پرداخت فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن است. فقهای شیعه به شرطیت رد فاضل دیه در قصاص پیش گفته باورمندند و آن را با ادله چهارگانه مشهور فقهی اثبات پذیر می‌دانند؛ اما، برخلاف آنان، فقهای اهل سنت، اعم از مذاهب چهارگانه فقهی آنها، قائل به عدم شرطیت رد فاضل دیه قصاص مرد هستند. اختلاف فقهی پیش گفته فریقین بازتاب گسترده‌ای در تفاسیر فقهی آنها داشته است. از میان تفاسیر متعدد فقهی فریقین، در نوشتار حاضر، موضوع پیش گفته در تفاسیر چهارگانه فقهی آنها بررسی تطبیقی می‌شود. تفاسیر چهارگانه پیش گفته عبارت‌اند از:

— کنز العرفان فی فقه القرآن از فاضل مقداد

— زبدة البیان فی احکام القرآن از مقدس اردبیلی

— احکام القرآن از جصاص

— الجامع لأحكام القرآن از قرطبی

علت انتخاب تفاسیر چهارگانه بالا از میان تفاسیر دلایل زیر است:

— قصاص مرد در برابر زن و مشروط بودن یا نبودن آن به پرداخت فاضل دیه در تفاسیر پیش گفته مفصل‌تر

و با جزئیات بیشتر نسبت به تفاسیر دیگر فقهی مطرح شده است.

— تفاسیر پیش گفته رویکرد تطبیقی دارند و ناظر به بررسی نظرات مخالف نیز هستند.

— تفاسیر چهارگانه بالا علاوه بر داشتن اعتبار و شهرت درون مذهبی، از اعتبار برون مذهبی و نیز اعتبار

نزد علمای مذاهب مخالف برخوردار هستند.

— از تفاسیر متقدم و دارای محتوا و سبک ابتکاری به حساب می‌آیند.

مسئله اختلافی پیش گفته از منظر فقه فریقین و با توجه به مبانی خاص فقهی فریقین مورد کاوش و تحقیق بسیار

قرار گرفته است و مقالات متعددی نیز به چاپ رسیده‌اند که برخی از آنها عبارت‌اند از:

— بررسی ادله تفاوت دیه زن و مرد در فقه امامیه (اصغری و همکاران، ۱۳۹۴)

— بررسی قاعده لزوم پرداخت مازاد دیه پیش از قصاص در فقه و حقوق جزایی (علیشاهی قلعه‌جوقی و

نبی‌نیا، ۱۳۹۱)

— بررسی شرط مماثلت قصاص میان مرد و زن (شعبانی و ناصری مقدم، ۱۳۸۴)

اما تحقیق مستقلی در رابطه با بررسی تطبیقی موضوع پیش‌گفته در تفاسیر فقهی چهارگانه پیش‌گفته یافت نشد. بررسی موضوع مورد اشاره علاوه بر پاسخ‌گویی به خلاء پژوهشی در این زمینه، موجب دست‌یابی به نکات مشترک و اختلافی فریقین و اعتبارسنجی استدلال‌های قرآنی مفسران فریقین خواهد شد. مقاله حاضر پس از مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی، در چهار بخش، دیدگاه و ادله مفسران چهارگانه فریقین را نقد و بررسی کرده است.

رد فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن

فقه اسلامی برای تأمین امنیت جانی در جامعه اسلامی و انسانی مجازات مناسب و معقول برای انواع مختلف جنایات‌های انجام‌گرفته علیه افراد جامعه مقرر نموده است. مجازات جنایات‌ها با توجه به انواع مختلف آن به دو گونه قصاص و دیه تقسیم می‌شود. مجازات قصاص در جنایات عمدی (عمد در قصد و عمل) و دیه در جنایات خطایی (نبودن عمد در قصد و عمل) و شبه‌خطایی (نبودن عمد در یکی از قصد و عمل) است. از جهت دیگر، جنایت به دو نوع جنایت علیه نفس و عضو تقسیم می‌شود. قصاص در قتل عمدی نفس به‌عنوان یکی از گزینه‌های سه‌گانه (قصاص، دیه، عفو) در برابر اولیای مقتول مطرح است. قصاص در قتل عمدی نفس مشروط به شرایطی است که یکی از شرایط اختلافی آن رد فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن است. دیدگاه مورداتفاق فقه شیعه مشروط بودن قصاص مرد در برابر زن با پرداخت فاضل دیه (نصف دیه مرد) است. قطب راوندی و فاضل مقداد، به‌عنوان مفسران فقهی شیعه، در صدد اثبات دیدگاه پیش‌گفته، براساس ادله چهارگانه فقهی (قرآن، سنت، اجماع، عقل)، هستند. ولی جصاص حنفی و قرطبی مالکی در تفاسیر فقهی خود، به پیروی از دیدگاه مورداتفاق فقه اهل سنت، در صدد اثبات دیدگاه عدم شرطیت رد فاضل دیه در قصاص پیش‌گفته با ادله اربعه، به‌ویژه قرآن کریم، هستند (نک ادامه مقاله).

دیدگاه و ادله دو مفسر شیعه

همچنان‌که گفته شد، در دو تفسیر کنز العرفان فی فقه القرآن و زبدة البیان فی احکام القرآن و جوب رد فاضل دیه در قصاص پذیرفته شده و با مسلم دانستن این نظریه، دیدگاه مخالف مورد انتقاد قرار گرفته است. البته، در موارد محدود، اشاره‌ای به استنباط نظریه و جوب رد فاضل دیه از آیات قرآن کریم نیز شده است. ادله ذکر شده در دو تفسیر پیش‌گفته در اثبات نظریه و جوب رد فاضل دیه سه دلیل هستند که عبارت‌اند از:

۱. اقتضای عدم تساوی مرد و زن در دیه

مفسران پیش‌گفته استنباط عدم تساوی مرد و زن در دیه از قرآن را امکان‌پذیر می‌دانند که عدم تساوی پیش‌گفته مبنا و دلیل بر شرطیت رد فاضل دیه به حساب می‌آید. برای نمونه، آیه ۳۳ سوره اسراء قصاص را حق اولیای مقتول در قتل عمد دانسته است، ولی اسراف و تجاوز از حدود در قصاص گرفتن را ممنوع قرار داده است. در این آیه آمده است: «وَمَنْ قَتَلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ» (ترجمه: و هرکس که مظلومانه کشته شده، پس برای سرپرستش تسلطی [بر قصاص] قرار دادیم؛ ولی در قتل زیاده‌روی نکند). از طرفی طبق یک قول مصداق اسراف در قصاص (کشتن قاتل) قصاص مرد در برابر زن بدون پرداخت فاضل دیه است، زیرا دیه زن نصف دیه مرد است. بنابراین در قصاص پیش‌گفته تساوی بین مرد و زن وجود ندارد و جایز دانستن چنین قصاصی مصداق اسراف ممنوع است؛ پس مشروط دانستن قصاص پیش‌گفته با پرداخت فاضل دیه باعث خروج از اسراف در قصاص خواهد بود (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۶۴).

۲. شرطیت تساوی قاتل و مقتول در قصاص

این دلیل نیز ادامه دلیل پیش‌گفته و تشکیل‌دهنده یکی از ارکان دلیل پیش‌گفته، یعنی شرطیت تساوی قاتل و مقتول، است — به این بیان که در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ» (بقره: ۱۷۸؛ ترجمه: ای اهل ایمان قصاص گرفتن در کشته‌ها بر شما واجب شده است) قصاص در قتل عمد به‌عنوان یک واجب آمده است که تعبیر «كُتِبَ» بر وجوب دلالت دارد. این در حالی است که قصاص گرفتن در قتل عمد یک امر اختیاری است و وابسته به انتخاب یکی از سه گزینه (قصاص، دیه، عفو) توسط اولیای مقتول است؛ لذا وجوب آمده در آیه نیاز به توجیه دارد و توجیه متناسب آن واجب دانستن شرطیت تساوی در قصاص است. شأن نزول آیه پیش‌گفته نیز مؤید توجیه پیش‌گفته است؛ زیرا آیه در باب رد نظریه تبعیضی قبائل عرب جاهلی است که آنها مرد را در برابر زن، آزاد را در برابر عبد، دو مرد را در برابر یک مرد قصاص می‌کرده‌اند (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۵۴). همچنین، مطابق برخی روایات، شأن نزول ادامه آیه پیش‌گفته که می‌فرماید: «الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى» ([قصاص] آزاد در برابر آزاد و بنده در برابر بنده و زن در برابر زن جایز است) درباره رد نظر تبعیض‌گونه قبائل عرب است (سبزواری، ۱۴۰۹، ج ۱، ق، ص ۲۰۵). بنابراین مفهوم آیه پیش‌گفته نفی قصاص مرد در برابر زن است؛ ولی با توجه

به اینکه مفهوم پیش‌گفته با روایات مبنی بر جواز قصاص مرد در برابر زن با پرداخت فاضل دیه تعارض دارد، هنگام تعارض بین نص روایت و مفهوم آیه، تقدم با نص خواهد بود یا اینکه روایات پیش‌گفته مبین اجمال آیه پیش‌گفته هستند.

۳. نفی دلالت آیات بر نظریه مخالف

ابوحنیفه معتقد است آیه «الْتَفْسُ بِالْتَفْسِ» (مانده: ۴۵؛ ترجمه: قصاص جان در برابر جان است) دلالت بر جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن یعنی جواز قصاص بدون پرداخت فاضل دیه دارد. همچنین او معتقد است که آیه پیش‌گفته ناسخ مفهوم آیه ۱۷۸ سوره بقره — «الْحُرُّ بِالْحُرِّ... وَ الْأَنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ» (ترجمه: [قصاص] آزاد در برابر آزاد و زن در برابر زن جایز است) — است؛ زیرا مفهوم آیه پیش‌گفته سوره بقره دلالت بر عدم جواز قصاص مرد در برابر زن دارد و آیه پیش‌گفته مانده قصاص پیش‌گفته را مطلقاً و بدون شرط فاضل دیه جایز دانسته است (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ص ۶۷۲). اما استدلال پیش‌گفته ابوحنیفه به اعتقاد دو تفسیر پیش‌گفته مخدوش است، بنا به دلایل زیر:

— آیه «الْتَفْسُ بِالْتَفْسِ» حکایت از حکم توراتی قصاص دارد نه حکم قرآنی.

— آیه بالا بیان‌کننده حکم کلی قصاص است و ناظر به جزئیات نیست.

— مفاد عام آیه بالا نیز به وسیله شرطیت تساوی در اسلام و حریت در قصاص قابل تخصیص است.

— برخی از احکام مستفاد از آیه «الْحُرُّ بِالْحُرِّ» مانند قصاص عبد در برابر آزاد و زن در برابر مرد قطعاً غیر قابل نسخ

هستند و ابوحنیفه و پیروانش نیز این احکام را می‌پذیرند (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ص ۶۷۲؛ فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۵۵).

بررسی ادله دو مفسر شیعه

ادله دو مفسر پیشین در ذیل به صورت مستقل بررسی می‌شود.

۱. بررسی اقتضای عدم تساوی مرد و زن در دیه

اگرچه استنباط نظریه رد فاضل دیه از آیه پیش‌گفته، به خاطر اقوال مختلف تفسیری در معنای اسراف در قتل، خدشه‌پذیر است، ولی نکته اصلی و مورد تأکید فاضل مقداد وجود ملازمه بین عدم تساوی دیه و قصاص است. لذا این دلیل، در کنار اثبات نظریه رد فاضل دیه، نظریه مخالف (نفی رد فاضل دیه در قصاص پیش‌گفته) را مردود

می‌شمارد، چون نظریه عدم تساوی مرد و زن در دیه نظریه پذیرفته شده در فقه اهل سنت است و حنفی‌ها براساس نظریه پیش‌گفته قصاص عضو بین مرد و زن را مجاز نمی‌دانند (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۶۴، پاورقی). بنابراین نظر فقهی اهل سنت مبنی بر جواز قصاص نفس بین مرد و زن مخالف مبنای فقهی آنها است. همچنین فقه اهل سنت در جایی که ولی مقتول زن تصمیم بگیرد دیه را از مرد قاتل اخذ کند، مطابق مبنای عدم تساوی مرد و زن عمل کرده است و قاتل را ملزم به پرداخت نصف دیه نموده است (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۵۵).

۲. بررسی لزوم تساوی در قصاص

دلیل پیش‌گفته از اعتبار کافی برخوردار نیست؛ زیرا، از یک طرف، مفهوم آیه «الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَ الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَ الْأُنْثَى بِالْأُنْثَى» مفهوم وصف یا لقب است و براساس نظریه مشهور اصولی مفهوم وصف حجیت ندارد (مقدس اردبیلی، بی تا، ص ۶۷۱). از طرف دیگر، احتمال دیگر در استدلال از شأن نزول آیه پیش‌گفته وجود دارد، زیرا شأن نزول می‌گوید عرب جاهلی اصرار بر قصاص گرفتن از مرد آزاد در برابر عبد مقتول از قبیله خود داشت. همچنین قصاص گرفتن از مرد در برابر زن مقتول از قبیله خود را مجاز می‌دانستند. آیه پیش‌گفته درصدد رد تبعیض خاص پیش‌گفته است، نه اثبات‌کننده شرطیت تساوی جنسی در قصاص (راوندی، ۱۴۰۵، ق، ج ۲، ص ۳۹۷).

نکته در خور درنگ این است که شرطیت تساوی در جنس (مرد و زن بودن) در کتاب‌های فقهی مشاهده نشده است و ذکری از شرط پیش‌گفته در میان شرائط قصاص ذکر شده در کتب فقهی شیعه نیامده است (برای نمونه، نک حلی، ۱۴۰۸، ق، ج ۴، ص ۱۸۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ق، ج ۱۰، ص ۳۹؛ جواهری، ۱۴۰۴، ق، ج ۴۲، ص ۸۲). لذا می‌توان گفت که در فقه شیعه، قصاص مرد در برابر زن طبق اصل است و تمام شرایط قصاص در آن وجود دارد و پرداخت فاضل دیه بر اثر اجماع و روایات (جواهری، ۱۴۰۴، ق، ج ۴۲، ص ۸۲) یا عدم تساوی مرد و زن در دیه است (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ق، ج ۱۰، ص ۳۹) و ربطی به اصل قصاص ندارد.

۳. بررسی نفی دلالت آیات قصاص بر نظریه مخالف

ادعای نسخ آیه «الْحُرُّ بِالْحُرِّ» توسط آیه «النَّفْسُ بِالنَّفْسِ» ناپذیرفتنی است، ولی انحصار حکم آیه دوم به شریعت موسی و تورات به عنوان دلیل رد ادعای پیش‌گفته دلیل معتبری نیست، چون لسان نقل در آیه بیان‌کننده مشروعیت حکم پیش‌گفته در شریعت اسلامی است و نقل آن حکم در قرآن براساس همان ملاک است (یزدی، ۱۴۱۵، ق، ج ۲،

ص ۳۲۰). همچنین، دلیل پیش‌گفته در جای دیگر از متن تفسیر فاضل مقداد نقض شده است و مؤلف متذکر شده است که حکم پیش‌گفته تورات در شریعت اسلام نیز وجود دارد، زیرا نزد اکثریت علمای اصول قول نسخ تورات به لحاظ مجموعی پذیرفته شده است، نه تک‌تک احکام آن (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۷۰). البته سایر ادله رد ادعا معتبر هستند و می‌توانند دلیل بر عدم نسخ باشند، به‌ویژه دلیل عام و خاص بودن آیات دوگانه و تخصیص آیه عام توسط آیه خاص. البته عدم پذیرش نسخ به معنای پذیرش مفهوم آیه «الْحُرُّ بِالْحُرِّ» مبنی بر عدم جواز قصاص مرد در برابر زن نیست، زیرا نوع مفهوم آیه پیش‌گفته مفهوم وصف و لقب است که حجیت این دو نوع مفهوم در علم اصول ثابت شده نیست. احتمال دارد پذیرش نظریه نسخ شدن مفهوم آیه پیش توسط مقدس اردبیلی (بی‌تا، ص ۶۷۲) به این معنا باشد که دلالت آیه پیش‌گفته بر عدم جواز قصاص مرد در برابر زن درست نیست. دلیل دیگر بر عدم حجیت مفهوم «الْحُرُّ بِالْحُرِّ» این است که مفهوم در جایی حجت است که فایده‌ای جز تخصیص حکم نداشته باشد، درحالی‌که در آیه پیش‌گفته فایده‌ای دیگر نیز متصور است و آن نفی عادت تبعیض‌گونه قبایل عرب در قصاص است (فاضل مقداد، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۳۵۵).

نتیجه‌گیری از ادله مفسران پیش‌گفته شیعه

از بررسی نظر و ادله مفسران پیش‌گفته شیعه استفاده می‌شود که از نگاه مفسران دوگانه پیش‌گفته، استدلال از آیات بر رد فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن نفیاً و اثباتاً امکان‌پذیر نیست؛ زیرا آیات قصاص، به‌ویژه بقره: ۱۷۸، مانده: ۴۵ و اسراء: ۳۳ ناظر به اصل وجوب قصاص هستند، نه جزئیات و شرایط قصاص. همچنین اثبات نفی قصاص به وسیله عموم یا اطلاق آیات پیش‌گفته پذیرفتنی نیست، زیرا روایات و اجماع مخصص عموم یا اطلاق آیات به حساب می‌آید. همچنین تفاسیر پیش‌گفته شیعه، برخلاف تفاسیر مدنظر اهل سنت، مصون از دخالت پیش‌فرض‌های فقهی در تفسیر و محفوظ از خلط میان مباحث فقهی و تفسیری هستند.

دیدگاه و ادله دو مفسر اهل سنت

جصاص و قرطبی نظریه امکان استدلال عدم مشروطیت قصاص مرد در برابر زن با فاضل دیه از آیات قصاص را مفصل ذکر کرده‌اند. مهم‌ترین ادله بر نظریه پیش‌گفته در تفاسیر دوگانه را می‌توان ادله زیر دانست:

۱. قرآن کریم

دلیل اول مفسران اهل سنت، از جمله دو مفسر مورد بحث، بر جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن بدون پرداخت فاضل دیه آیاتی راجع به قصاص است. اولین آیه مورد استدلال جصاص (۱۴۰۵ ق) عبارت است از آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى» (بقره: ۱۷۸). وی معتقد است عبارت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى» بخشی مستقل در معناست و ارتباطی با ادامه آیه «الْحُرُّ بِالْحُرِّ» ندارد. معنای بخش پیش گفته این است که وجوب قصاص در تمامی قتل‌های عمدی عمومیت دارد، مگر اینکه دلیل خاص بر عدم قصاص در برخی موارد وجود داشته باشد. ادامه آیه پیش گفته نیز قابلیت تخصیص زدن به مطلب پیش گفته را ندارد؛ زیرا، اول اینکه، بخش اول آیه در معنای خویش مستقل است و نیازی به ادامه آیه ندارد (ج ۱، ص ۱۶۵). دوم آنکه، ادامه آیه مخالفتی با عام بودن حکم قصاصی که از بخش اول استفاده می‌شود ندارد، چون «الْحُرُّ بِالْحُرِّ و...» نفی‌کننده رویه تبعیض‌گونه عرب جاهلی در قصاص است که آنها گرفتار تبعیض‌های گوناگون در اجرای قصاص، همچون تبعیض جنسی و اجتماعی، بوده‌اند. قبائل قوی عرب جاهلی، برای نشان دادن برتری خود، قصاص گرفتن از مرد در برابر زن مقتول خود را مجاز می‌دانستند. آنها از این طریق در واقع قاتل به کشتن غیر قاتل در قصاص بوده‌اند که آیه پیش گفته از این امر نهی کرده است. معنای آیه پیش گفته همانند معنایی است که از روایت پیامبر اکرم (ص) استفاده می‌شود: «مَنْ أَعْتَى النَّاسَ عَلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَةَ رَجُلٍ قَتَلَ غَيْرَ قَاتِلِهِ وَرَجُلٌ قَتَلَ فِي الْحَرَمِ وَرَجُلٌ أَخَذَ بِذُحُولِ الْجَاهِلِيَّةِ» (ترجمه: افراد نافرمان خداوند در روز قیامت سه نفر هستند: کسی که غیر قاتل را به عنوان قصاص کشته باشد و کسی که در حرم خدا فردی را کشته باشد و کسی که عادت عرب جاهلی را اخذ کرده باشد؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۱۶۵). سوم آنکه، مصادیق ذکر شده در «الْحُرُّ بِالْحُرِّ و...» برخی از مصادیق مفهوم عامی هستند که واژه عام «الْقَتْلَى» در آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى» بر آن دلالت دارد؛ لذا موارد پیش گفته نمی‌توانند منحصص مفهوم عام آیه باشند، همچنان که در روایت پیامبر آمده است: «الْحِنْطَةُ بِالْحِنْطَةِ مَثَلًا بِمِثْلِ» (ترجمه: گندم در مقابل گندم مقابله به مثل است). در روایت پیش گفته انواع شش گانه ربا ذکر شده است، ولی سخن پیش گفته موجب انحصار ربا در انواع پیش گفته نیست. به همین شکل، در آیه پیش گفته نیز تعبیر «الْحُرُّ بِالْحُرِّ و...» نیز باعث تخصیص مفهوم عام آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ» نیست و انحصار جواز قصاص در موارد

پیش‌گفته را نمی‌رساند، زیرا اجماع فقهی بر جواز قصاص عبد در برابر آزاد و زن در برابر مرد وجود دارد (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، صص ۱۶۵-۱۶۶).

دومین آیه مورد استدلال می‌فرماید: «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِرِوَالِهِ سُلْطٰنًا» (اسراء: ۳۳؛ ترجمه: و کسی که مظلوم کشته شود ما به سرپرست او [بر قصاص] سلطنت دادیم). مفهوم آیه این است که خداوند به ولی هر مقتول مظلوم حق قصاص داده است. به اعتقاد اغلب مفسران، مراد از «سلطان» در آیه پیش‌گفته نیز قصاص است؛ لذا معنای آیه «مَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً» عام و مشمول همه قصاص‌ها از جمله قصاص مرد در برابر زن است (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۱۶۶).

سومین آیه مورد استدلال برای مطلب پیش‌گفته آیه «وَوَكَّيْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ» (مائده: ۴؛ ترجمه: و ما بر آنها در تورات فرض کردیم که قصاص جان در برابر جان است) می‌باشد. آیه پیش‌گفته نیز جواز قصاص نفس در برابر نفس را به صورت عام و بدون قید به قصاص خاص می‌رساند. گرچه مضمون آیه اختصاص به جواز قصاص پیش‌گفته در شریعت موسی (ع) دارد، ولی استدلال فقهای اسلامی از آیه پیش‌گفته بر مسائل مختلف قصاص حاکی از شمولیت مضمون آیه به قصاص در شریعت اسلامی است. فقهای اسلامی از جمله قاضی ابویوسف (عالم معروف حنفی) بر اصل «عدم نسخ شرائع پیشین مگر با دلیل خاص معتبر» اتفاق نظر دارند و دلیل خاص قرآنی و روایی بر نسخ حکم پیش‌گفته اثبات نشده است (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۱۶۶).

چهارمین آیه مورد استدلال برای مطلب پیش‌گفته آیه «فَمَنْ اَعْتَدَى عَلَيكُمْ فَاَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اَعْتَدَى عَلَيْهِمْ» (بقره: ۱۹۴؛ ترجمه: پس کسی که بر شما تجاوز کند شما حق دارید به او عین تجاوز را پاسخ دهید) است. طبق مضمون آیه پیش‌گفته جواز مقابله به مثل در تجاوزات از جمله قتل عمومیت و اطلاق دارد. تعبیر مقابله به مثل در قتل‌ها مترادف با تعبیر قصاص است؛ لذا، مطابق آیه پیش‌گفته، قصاص در قتل‌ها از جمله قصاص مرد در برابر زن جایز است (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، صص ۱۶۶-۱۶۷).

پنجمین آیه مورد استدلال برای مطلب پیش‌گفته آیه «وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ» (نحل: ۱۲۶؛ ترجمه: اگر کسی به تو عقاب رساند، شما حق دارید عقابی همانند آن به او برسانید) است. در آیه پیش‌گفته نیز حکم

جواز مقابله به مثل در تجاوزها از جمله قتل به طور عام و مطلق آمده است. از عمومیت آیه پیش گفته جواز قصاص در قتل‌های عمدی از جمله قصاص مرد در برابر زن قابل استفاده است (جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۱، ص ۱۶۷).

ششمین آیه مورد استدلال برای مطلب پیش گفته آیه «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ» (بقره: ۱۷۹)؛ ترجمه: برای شما در قصاص زندگی است ای صاحبان عقل‌ها) است. کیفیت استدلال از آیه پیش گفته به این صورت است که در آیه پیش گفته از حیات بخشی قصاص سخن گفته شده است و این سخن مشمول همه قصاص‌ها از جمله قصاص مرد در برابر زن است؛ لذا از عموم یا اطلاق آیه تمام قصاص‌ها از جمله قصاص پیش گفته جایز هستند، مگر اینکه دلیل خاص بر عدم جواز قصاص خاصی وجود داشته باشد (جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۱، ص ۱۶۷).

۲. روایات

دلیل دیگر مفسران اهل سنت از جمله جصاص و قرطبی بر جواز قصاص مرد در برابر زن بدون پرداخت فاضل دیه روایات هستند. جصاص (۱۴۰۵ ق) در آغاز به اختلاف موجود در روایات و فقه اهل سنت راجع به جواز یا عدم جواز قصاص مرد در برابر زن می‌پردازد و معتقد است که این اختلاف نه تنها در میان فقهای اهل سنت است، بلکه در روایات نیز دیده می‌شود. به گفته وی، فقها درباره موضوع پیش گفته بر چند قول هستند. ابوحنیفه و ابویوسف معتقدند قصاص مرد در برابر زن تنها در قصاص نفس جایز است، ولی قصاص عضو و جراحت بین زن و مرد وجود ندارد. مالک و شافعی بر آنند که قصاص مرد در برابر زن در قصاص نفس و مادون نفس جایز است. لیث معتقد است که در صورت کشته شدن زن توسط مرد، قصاص جایز نیست، بلکه دیه واجب است. عثمان بنی قائل است که اگر زنی مرد را بکشد، زن مورد قصاص واقع می‌شود و لازم است از اولیای زن نصف دیه اخذ گردد و اگر مردی زن را بکشد، حکمش قصاص است ولی بدون دریافت نصف دیه. وی متذکر می‌شود که سلف صالح (صحابه، تابعین و تابع تابعین) نیز در این موضوع اختلاف داشتند. از قتاده و عطا و شعبی نقل شده است که قصاص مرد در برابر زن جایز است؛ ولی از امام علی (ع) در این زمینه دو روایات متعارض در منابع اهل سنت نقل شده است. در روایتی لیث از امام علی (ع) آمده است که قصاص مرد در برابر زن جایز است؛ ولی در روایت دیگر عطا، شعبی و حسن بصری از

امام علی (ع) نقل کرده‌اند که اولیای زن با پرداخت نصف دیه حق قصاص گرفتن از مرد را دارند و در غیر این صورت، می‌توانند نصف دیه را قبول کنند (ج ۱، صص ۱۷۱-۱۷۲).

جصاص (۱۴۰۵) در مورد دو روایات منقول از امام علی (ع) دربارهٔ قصاص مرد در برابر زن را به‌خاطر وجود تعارض مستقر در آنها قائل به تساقط هر دوی آنهاست و معتقد است که گویی روایتی از امام علی (ع) در این موضوع وارد نشده است (ج ۱، ص ۱۷۲). قرطبی (۱۳۶۴ ق) نیز روایت مخالف امام علی (ع) را به دلیل مرسله بودن غیر معتبر دانسته است (ج ۲، ص ۲۴۸). به اعتقاد جصاص، مخالفت روایات دلالت‌کننده بر مشروطیت قصاص با پرداخت فاضل دیه، با عمومیت آیات قصاص به‌ویژه آیه «كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ» (بقره: ۱۷۸) دلیل دیگر بر عدم اعتبار این چنین روایاتی است؛ زیرا عمومیت آیات قصاص به‌ویژه آیه پیش‌گفته اقتضا دارد قصاص مرد در برابر زن بدون پرداخت فاضل دیه جایز باشد، چون در آیات قصاص در کنار وجوب قصاص ذکری از دیه نشده است (ج ۱، ص ۱۷۲).

به اعتقاد جصاص (۱۴۰۵ ق)، در مقابل روایات متعارض و ضعیف‌السندی که دلالت بر مشروطیت قصاص با پرداخت فاضل دیه دارند، روایات معتبر و دلالت‌کننده بر جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن وجود دارند. این گونه روایات بر دو نوع هستند: نوع نخست روایات عام هستند که مجازات هر قتل عمد را قصاص یا دیه بیان می‌کنند، مانند روایت پیامبر (ص) که فرمود: «هرکس دیگری را بکشد، اولیای مقتول در دو امر مخیر هستند: او را بکشند یا دیه بگیرند» (ج ۲، ص ۶۲۷). نوع دوم روایات خاص هستند که ناظر به قصاص مرد در برابر زن هستند و آن را مطلقاً جایز می‌دانند. این روایات از پیامبر (ص) و صحابه نقل شده‌اند (ج ۱، ص ۱۷۲). قرطبی (۱۳۶۴ ق) روایت امام علی (ع) را که جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن را بیان می‌کند و همچنین روایت پیامبر اسلام (ص) را که دلالت بر تساوی همهٔ مسلمانان و مؤمنان در خون دارد دلیل بر جواز مطلق قصاص مرد و زن دانسته است (ج ۲، ص ۲۴۸).

۳. قاعدهٔ ممنوعیت جمع بین قصاص و دیه

دلیل دیگر بر نفی پرداخت فاضل دیه قاعده‌ای است که برگرفته از آیات یا اجماع علمای اهل سنت است. دو مفسر پیش‌گفتهٔ اهل سنت، در مقام اثبات عدم وجوب فاضل دیه، به این اصل و قاعده استدلال کرده‌اند و وجوب ردِّ فاضل

دیه در قصاص را مصداق آن دانسته‌اند و ممنوع شرعی پنداشته‌اند و آن قاعده امتناع جمع قصاص و دیه است. جصاص ظهور آیات قصاص مبنی بر انحصار مجازات قتل عمد در وجوب قصاص بدون دیه را مستند قاعده پیش گفته دانسته است، ولی به اعتقاد قرطبی (۱۳۶۴ ق) اجماع فقها مستند قاعده پیش گفته است (ج ۲، ص ۲۴۸).

بررسی دلایل دو مفسر اهل سنت

بررسی دلایل دو مفسر اهل سنت به صورت زیر است:

۱. بررسی دلیل قرآنی

مهم‌ترین دلیل مفسران پیش گفته اهل سنت عموم یا اطلاق آیات قصاص است که آن را دلیل بر عدم رد فاضل دیه دانسته‌اند. ولی این دلیل به دلایل زیر مخدوش است:

عدم عموم یا اطلاق آیات: اطلاق یا عموم پیش گفته آیات قصاص به ویژه آیه ۴۵ مائده نیاز به اثبات در مقام بیان بودن آیه برای شرائط قصاص است، در حالی که بر اساس شأن نزول، آیه در مقام نفی تفاضل قبائل یهودی مدینه همچون بنی نضیر و بنی قریظه و رعایت عدالت در قصاص نازل شده است (ابوحیان، ۱۴۲۰ ق، ج ۴، ص ۲۷۱) و احتمال دارد فقط در مقام بیان شرط برابری در قصاص باشد که در این صورت اثبات ظهور آیه در عموم و نفی پرداخت فاضل دیه از آن امکان پذیر نیست (خوئی، ۱۴۳۰ ق، ص ۲۹۳). برخی از مفسران اهل سنت همچون قرطبی (۱۳۶۴ ق) نیز در مقام رد استدلال ابوحنیفه از عموم آیه پیش گفته بر جواز قصاص مسلمان در برابر کافر ذمی از دلیل پیش گفته استدلال کرده‌اند و آیه پیش گفته را بیگانه از عموم پیش گفته دانسته‌اند (ج ۶، صص ۱۹۱-۱۹۲). بر فرض پذیرش عموم آیه پیش گفته و دلالت آن بر جواز قصاص مرد در برابر زن، روایات معتبر و خاص مخصص آیه پیش گفته هستند و جواز قصاص پیش گفته را به رد فاضل دیه مشروط می‌کنند.

تخصیص آیات قصاص به روایات: درباره موضوع جواز تخصیص یا تقیید آیات توسط روایات، باید گفت بر اساس نظریه مشهور فقهی شیعه (سبحانی، ۱۴۳۱ ق، ج ۲، ص ۴۸۹) و شافعیه و مالکیه تخصیص قرآن به خبر واحد معتبر مطلقاً جائز است. البته حنفی‌ها آن را مشروط به اجماعی بودن مخصص می‌دانند (ابن تیمیه، بی تا، ص ۱۱۹)؛ بنابراین کبرای قیاس نیاز به بررسی ندارد، اما صغرای قیاس محل بحث است که آیا روایات فریقین از اعتبار کافی برخوردار هستند یا نه؟ اعتبار روایات شیعه مربوط به وجوب رد فاضل دیه مفروغ‌عنه است، زیرا روایات آنها به خاطر مستفیض

یا متواتر بودن (جوهری، ۱۴۰۴ ق، ج ۴۲، صص ۸۲ و ۶۷) از اتقان سندی و به‌خاطر صراحت و عدم معارضه با روایات مخالف از اتقان دلالتی برخوردارند. درباره اعتبار روایات موافق اهل سنت نیز باید گفت، روایت موافق و خوب فاضل دیه که از امام علی (ع) و از حسن بصری نقل شده است (قرطبی، ۱۳۶۴ ق، ج ۲، صص ۲۴۷-۲۴۸) قابلیت تخصیص آیات قصاص را دارد؛ زیرا، اولاً، روایت پیش‌گفته امام (ع) تعارض با روایات و آیات قصاص ندارد، چون تعارض بین مدلول خاص روایت پیش‌گفته و بین مدلول عام و مطلق روایات و آیات قصاص معنا ندارد؛ ثانیاً، بر فرض پذیرش ضعف سندی و دلالتی روایت منقول از امام علی (ع) (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، صص ۱۷۱-۱۷۲) روایت حسن بصری خالی از اشکال است و می‌توان آن را مستند نظریه قرار داد. علاوه بر آن، طبرسی (۱۴۱۳ ق) روایت پیش‌گفته را منقول از امام علی (ع) دانسته است (ج ۲، ص ۳۰۴).

۲. بررسی دلیل روایی

اگر روایات فریقین در باب قصاص مرد در برابر زن بررسی شوند، روایات شیعه دلالت‌کننده بر رد فاضل دیه در قصاص پیش‌گفته بر روایات مخالف، به جهات زیر ترجیح دارند:

تواتر روایات شیعه: در اثبات ادعای پیش‌گفته، باید گفت اگر روایات اصل و خوب رد فاضل دیه در قصاص را بدون اختصاص به مورد و مصداق خاص قصاص مدنظر قرار دهیم تواتر معنوی از آنها قابل اثبات است، زیرا کثرت و تعدد آن روایات به‌حدی است (۱۰۴ روایات، حر عاملی، ۱۴۳۱ ق، ج ۲۹، صص ۱۶۳-۱۶۶؛ ۱۷۸-۱۸۱؛ ۱۸۳-۱۸۴، ۱۸۶-۱۸۷) که به‌خودی‌خود و بدون توجه به قرائن داخلی و خارجی موجب حصول علم به مضمون و نفی تعدد راویان آنها بر دروغ می‌شود. همچنین شرایط دیگر تواتر همچون وجود تواتر در تمامی طبقات راویان، غیرعقلی و نظری بودن مضمون پیش‌گفته و علم داشتن راویان از مضمون خیر (مؤدب، ۱۳۸۷، صص ۴۳-۴۴) نیز در روایات پیش‌گفته وجود دارند. ولی اگر روایات و خوب رد فاضل دیه در خصوص باب قصاص مرد و زن موردنظر ما باشند، به نظر می‌رسد که تعداد آنها که ۳۶ روایت است (حر عاملی، ۱۴۳۱ ق، ج ۲۹، باب قصاص نفس و طرف) به‌حدی نیست که به‌خودی‌خود موجب حصول علم به خبر و نفی تبانی بر دروغ باشد و همچنین تحقق شرط وجود تواتر در تمامی طبقات نیز مشکوک است؛ زیرا نگارندگان این مقاله با بررسی طبقه روایان مربوط به قصاص مرد و زن براساس اصحاب ائمه به این نتیجه رسیده‌اند که در طبقه اصحاب امام جواد حتی یک راوی هم وجود ندارد و در

طبقه اصحاب امام باقر یک راوی (یحیی بن قاسم اسدی)، در طبقه امام کاظم دو نفر (علی بن ابی حمزه بطائنی و علی بن حکم انباری)، در طبقه اصحاب امام هادی یک نفر (محمد بن ابی الصهبان عبدالجبار قمی) وجود دارد (نرم‌افزار درایه‌النور). ولی اگر قرائن دیگر روایات پیش گفته و ناقلان را در کنار تعدد پیش گفته در نظر بگیریم، می‌تواند موجب حصول علم و تواتر معنوی باشد، مانند اینکه راویان روایات پیش گفته همگی ثقه یا عدل امامی هستند و حتی در میان آنها اصحاب اجماع نیز وجود دارند (نرم‌افزار درایه‌النور) و از طرف دیگر صراحت و عدم وجود معارض در روایات، و اجماع فقهای شیعه بر عمل به روایات پیش گفته نیز می‌تواند باعث حصول علم به خبر و نفی احتمال علم از آن باشد که در آن صورت خبر متواتر خواهد بود و یا حداقل موجب حصول اطمینان به خبر می‌شود که در آن صورت، خبر مستفیض و بالاتر از خبر واحد خواهد بود (مصطفوی نیا، ۱۳۹۱، ص ۷۰). همچنین برخی از فقهای شیعه (برای نمونه، مقدس اردبیلی، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۴۷؛ جواهری، ۱۴۰۴، ق، ج ۴۲، ص ۸۲؛ سبزواری، بی‌تا، ج ۲۸، ص ۲۱۷) وجود تواتر یا استفاضه در روایات مربوط به رد فاضل دیه در قصاص مرد را در کتاب‌ها ذکر کردند. **صراحت روایات شیعه:** تمامی روایات مربوط به مشروطیت قصاص نفس مرد در برابر زن بر مدلول خود صراحت دارند و مدلول پیش گفته از عموم یا اطلاق روایات یا گونه‌های دیگر دلالت‌ها استفاده نمی‌شود، برخلاف روایات اهل سنت که بسیاری از روایات آنها از جهت عموم یا اطلاق خود دلالت بر جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن دارند، مانند اینکه در بسیاری از تفاسیر اهل سنت دلیل روائی جواز مطلق قصاص پیش گفته این روایت پیامبر اسلام (ص) بیان شده است که فرمودند: «همه مسلمانان در خون با یکدیگر مساوی‌اند» (قرطبی، ۱۳۶۴، ق، ج ۲، ص ۲۴۸؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ق، ج ۱، ص ۳۵۸؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ق، ج ۱، ص ۴۴۶) و معلوم است دلالت روایت بر قصاص مرد در برابر زن صریح نیست، بلکه از نوع دلالت التزامی است.

عدم وجود روایت مخالف و معارض: همان‌گونه که در مقام بیان دلیل روائی شیعه ذکر کردیم، در میان روایات مربوط به قصاص مرد در برابر زن هیچ روایتی یافت نمی‌شود که تضاد صریح با مشروطیت قصاص پیش گفته با رد فاضل دیه داشته باشد، بلکه اختلاف و تضاد ظاهری برخی از روایات قابل توجیه و تأویل است. ولی در دلیل روائی اهل سنت روایاتی وجود دارند که صراحت در مخالفت با دیگر روایات دارند، مانند این روایت امام علی (ع) که صریحاً جواز قصاص مرد در برابر زن را مشروط به رد فاضل دیه بیان می‌کند (طبری، ۱۴۱۲، ق، ج ۲، ص ۶۲). این

روایت با جواز مطلق قصاص پیش‌گفته که دیگر روایات بر آن دلالت دارند مخالفت صریح دارد و این دو دسته روایات قابل جمع نیستند.

بررسی قاعده عدم جمع قصاص و دیه: این قاعده نیز ناپذیرفتنی است؛ زیرا، اولاً، قاعده ممنوعیت اجتماع قصاص و دیه نیاز به دلیل دارد و دلایل موافقان در اثبات آن ناکافی هستند؛ چون گاهی مستند قاعده پیش‌گفته را اجماع می‌دانند و گاهی دلالت آیات قصاص و روایات بر تعیینی بودن و جوب قصاص را دلیل قاعده پیش‌گفته ذکر می‌کنند. این در حالی است که بر فرض پذیرش چنین اجماعی، اولاً، اجماع نزد اکثریت علمای اهل سنت دلیل مستقل نیست، بلکه حاکی از دلایل دیگر به‌ویژه سنت و روایت است (حکیم، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۴۵)؛ و ثانیاً، ادله اهل سنت بر اثبات حجیت اجماع کفایت در مطلوب خود ندارند، زیرا دلیل قرآنی اثبات اجماع آیه‌ای است که پیروی راه غیر مؤمنان را ممنوع قرار می‌دهد (نساء: ۱۱۵)، درحالی‌که آیه پیش‌گفته دلالت دارد اتباع از غیر سبیل مؤمنان هنگامی حرمت دارد که همراه با دشمنی و عدم نصرت به پیامبر اکرم باشد (حکیم، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۴۶). همچنین آیاتی هستند که در تمجید امت اسلامی وارد شده‌اند، مانند اینکه امت اسلامی را امت میانی (بقره: ۱۴۳) یا امت خیر و نیک (آل عمران: ۱۱۰) معرفی می‌کند که صدور خطا از امت با چنان اوصاف جایز نیست؛ ولی، با پذیرش این نوع دلالت آیات، حداکثر دلالت این گونه آیات عدالت امت است نه عصمت، درحالی‌که عدالت مانع وقوع خطا از امت نیست (حکیم، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۴۸). از میان دلایل روایی نیز مهم‌ترین روایات «لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى الْخَطَا» (ترجمه: امتم بر خطا جمع نمی‌شود) است؛ ولی دلالت این روایت بر حجیت اجماع نیز درست نیست، چون، اولاً، روایت پیش‌گفته از لحاظ سند ضعیف است و ثانیاً بر حجیت اجماع از خود اجماع استدلال شده است و اثبات الشی بنفسه است که محال و ناپذیرفتنی است (حکیم، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۵۰). همچنین وجوب تعیینی قصاص، علاوه بر آنکه نظریه غیر مشهور در فقه اهل سنت است (مقدسی، بی تا، ج ۹، ص ۴۱۴)، ربطی به ممنوعیت اجتماع بین قصاص و دیه ندارد و هیچ‌کدام از فقها ثمره وجوب تعیینی قصاص را ممنوعیت اجتماع پیش‌گفته بیان نکرده است. علاوه بر آن، روایات متواتر امامیه که تعداد آنها به ۱۰۴ روایت می‌رسد دلالت بر جواز اجتماع قصاص و دیه دارند و در ابواب مختلف قصاص جواز قصاص مشروط به رد فاضل دیه شده است.

ثانیاً، وجوب فاضل دیه در واقع مصداق وجوب قصاص است، نه دیه تا اجتماع قصاص و دیه لازم آید؛ زیرا معنای وجوب قصاص، همان‌گونه که مفسران نیز به آن اشاره کرده‌اند، جز این نیست که تسلیم شدن قاتل در برابر اولیای مقتول واجب است، ولی، به خاطر شرط بودن تساوی بین قاتل و مقتول در قصاص، تسلیم شدن هنگامی واجب است که تساوی بین قاتل و مقتول وجود داشته باشد (خویی، ۱۴۳۰ق، ص. ۲۹۴). البته، این گونه موارد قصاص که عدم تساوی به صورت پرداخت مازاد تبدیل به تساوی می‌شود توقیفی‌اند و در روایات معتبر ذکر شده‌اند و نمی‌توان آن‌ها را به دیگر موارد قصاص تسری داد.

نتیجه‌گیری

از بررسی موضوع رد فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن در دو تفسیر شیعه – کنز العرفان فی فقه القرآن و زبدة البیان فی احکام القرآن – در مقایسه با دو تفسیر اهل سنت – احکام القرآن و الجامع لأحكام القرآن – نتایج زیر به دست می‌آید:

۱. تنها شباهت هر دو دسته از مفسران دلالت قرآن بر جواز اصل قصاص مرد در برابر زن است.
۲. یکی از تفاوت‌های مفسران مورد بحث دلیل قرآنی پرداخت فاضل دیه در قصاص پیش‌گفته است. دو مفسر شیعه معتقد هستند که آیات قصاص تنها ناظر به بیان اصل وجوب قصاص و رعایت عدالت و تساوی در آن است، نه تبیین احکام جزئی و تفصیلات قصاص؛ بنابراین انتظار تبیین احکام جزئی توسط قرآن انتظاری بی‌جا است. ولی دو مفسر اهل سنت به‌ویژه جصاص اصرار دارند که جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن از عمومیت و اطلاق آیات قابل استدلال است. بررسی آیات قصاص نشانگر این حقیقت است که عموم و اطلاق آیات قصاص ناظر به شرایط و جزئیات قصاص نیست تا استدلال جواز مطلق قصاص مرد در برابر زن از عموم آیات درست باشد.
۳. دومین اختلاف این دو دسته تفسیر در رابطه با استدلال حکم پرداخت فاضل دیه در قصاص مرد در برابر زن است. دو مفسر شیعه معتقد هستند حکم پیش‌گفته از آیات قصاص نفیاً و اثباتاً قابل استدلال نیست، زیرا آیات قصاص ناظر به تبیین احکام جزئی قصاص از جمله شرط بودن پرداخت فاضل دیه در قصاص نیستند. ولی دو مفسر اهل سنت باور دارند که عموم و اطلاق آیات قصاص و همچنین ذکر نشدن دیه در کنار قصاص در قتل عمد در آیات دلیل بر نفی پرداخت فاضل دیه در قصاص است. ولی این دلیل آنها مخدوش است؛ زیرا عموم و اطلاق آیات ناظر به تبیین

جزئیات قصاص نیست و بر همین اساس ذکر نشدن دیه در آیات قصاص دلیل بر نفی اجتماع قصاص و دیه نیست، به‌ویژه اینکه روایات معتبر و متواتر بر اجتماع قصاص و دیه در قصاص مرد در برابر زن دلالت دارند.

۴. آخرین تفاوت میان دو دسته مفسر در موضوع موردبحث این است که دو مفسر شیعه مباحث تفسیری و فقهی را جداگانه ذکر کرده‌اند و در تفسیرشان تحمیل نظریات فقهی بر آیات به چشم نمی‌خورد، برخلاف دو مفسر اهل سنت که مباحث فقهی غیرضروری را در تفسیر آیات آورده‌اند.

۵. هر سه دلیل نظریه اهل سنت در قصاص مرد در برابر زن، (عموم آیات قصاص، روایات، قاعده ممنوعیت جمع بین قصاص و دیه) دارای ضعف‌های متعدد هستند؛ زیرا از طرفی آیات قصاص در مقام بیان جزئیات قصاص از جمله شرطیت رد فاضل دیه نیستند تا عدم ذکر شرط پیش‌گفته در آیات دلیل بر نبودن شرط باشد. از طرفی بر فرض پذیرش در مقام بیان بودن آیات قصاص، روایات معتبر شیعه و اهل سنت مخصص عموم آیات پیش‌گفته هستند. روایات شیعه نیز نسبت به روایات اهل سنت مرجحات زیادی از جمله عدم تعارض، سند معتبر و تواتر دارند. قاعده ممنوعیت جمع بین قصاص و دیه با توجه به نداشتن دلیل معتبر ناپذیرفتنی است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیة.
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (بی‌تا). المسودة فی اصول الفقه. دار الکتب العربی.
- ابن کثیر. اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. دارالکتب العلمیة.
- ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). البحر المحیط فی التفسیر. دارالفکر.
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). احکام القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- اصغری، عبدالرضا؛ قانع، امیررضا؛ و نورمندی پور، عباس. (۱۳۹۴). بررسی ادله تفاوت دیه زن و مرد در فقه امامیه. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲۱(۱۰۶)، ۱۵۹-۱۸۴.
- جواهری. محمدحسن. (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام. المكتبة الاسلامیة.
- حر عاملی. محمد بن حسن. (۱۴۳۱ ق). وسائل الشیعة. مؤسسة آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.

- حکیم، سید محمدتقی. (۱۴۱۸ ق). الاصول العامة للفقہ المقارن. مجمع جهانی اهل بیت (ع). حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ ق). شرائع الاسلام. اسماعیلیان.
- خویی، ابوالقاسم. (۱۴۳۰ ق). البیان فی تفسیر القرآن. مؤسسة احیاء آثار الامام الخویی. سبحانی، جعفر. (۱۴۳۱ ق). المبسوط فی اصول الفقہ. مؤسسة امام صادق.
- سیزواری، محمد. (۱۴۰۶ ق). الجدید فی تفسیر القرآن المجید. دارالتعارف للمطبوعات. شعبانی، محمدحسین؛ و ناصری مقدم، حسین. (۱۳۸۴). بررسی شرط مماثلت قصاص میان مرد و زن. مطالعات اسلامی، ۶۷، ۶۷، ۱۳۳-۱۵۰.
- شهید ثانی. زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ ق). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية. مكتبة الداوری. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۳ ق). المؤلف من المختلف. مجمع البحوث الإسلامية.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة. علیشاهی قلعه جوقی، ابوالفضل؛ و نبی نیا، خالد. (۱۳۹۱). بررسی قاعده لزوم پرداخت مازاد دیه پیش از قصاص در فقہ و حقوق جزایی. آموزه‌های حقوق کیفری، ۹(۴)، ۱۲۷-۱۴۲.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. (۱۳۷۳). کنزالعرفان فی فقہ القرآن. مرتضوی. قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴ ق). الجامع لأحكام القرآن. ناصر خسرو.
- قطب راوندی، سعید بن هبة الله. (۱۴۰۵ ق). فقہ القرآن. کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی. مصطفوی نیا، سید کاظم. (بی تا). آرشیو دروس خارج رجال آیت الله سید کاظم مصطفوی نیا ۹۲-۹۱. کتابخانه دیجیتال بازار کتاب قائمیه.

https://www.ghbook.ir/index.php?option=com_dbook&task=viewbook&book_id=14213&lang=fa

- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. (بی تا). زبدة البیان فی احکام القرآن. مكتبة المرتضوية.
- مؤدب، سیدرضا. (۱۳۸۷). درسنامه درایة الحدیث. انتشارات جامعة المصطفی العالمیة.
- یزدی، محمد. (۱۴۱۵ ق). فقہ القرآن. اسماعیلیان.

References

- Abu Hayyan, M. (1999). *Al-Bahr al-muhit fi al-tafsir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ali Ameli Jubaie, Z. (Shahid Thani). (1989). *Al-Rawdat al-bahiyyah fi sharh al-lum'at al-Dimishqiyyah*. Maktabat al-Dawari. [In Arabic].
- Alishahi Qale Jowqi, A., & Nabiniya, K. (2012). Barrasi-yi qawa'id-yi luzum-i pardakht-i mazad-i diye pish az qisas dar fiqh va huquq-i jaza'ie. *Criminal Law Doctrines*, 9(4), 127-142. [In Persian].
- Asghari, A. R., Qane, A. R., & Nurmandipour, A. (2015). Barrasi-yi adille-yi tafawut-i diye-yi zan va mard dar fiqh-i Imammiyah. *Islamic social studies*, 21(106), 159-184. [In Persian].
- Fadil Miqdad, M. (1994). *Kanz al-'irfan fi fiqh al-Qur'an*. Murtadawi. [In Arabic].
- Hakim, M. T. (1997). *Al-Usul al-'aamah li-l fiqh al-muqarin*. Ahl Al-Bayt (A.S.) World Assembly. [In Arabic].
- Hilli, J. (1988). *Sharai' al-Islam*. Ismailian. [In Arabic].
- Hurr Ameli, M. (2010). *Wasa'il al-Shi'ah*. Muassasat Aal al-Bayt alayhim al-salam li-Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Taymiyah, A. (n.d.). *Al-Muswaddah fi usul al-fiqh*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Jassas, A. (1985). *Ahkam al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Jawahiri, M. H. (1984). *Jawahir al-kalam*. Al-Maktabat al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Khoei, A. Q. (2009). *Al-Bayan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat Ihya al-Aathar al-Imam Khoei. [In Arabic].
- Moaddab, R. (2008). *Darsname-yi dirayat al-hadith*. Al-Mustafa Internationa University Publications. [In Persian].

- Muqaddas Ardabili. (n.d.). *Zubdat al-bayan fi ahkam al-Qur'an*. Maktabat al-Murtadawiyya. [In Arabic].
- Mustafawiniya, K. (n.d.). *Archive-i durus-i kharij-i rijal-i Ayatollah Syed Kazim Mustafawiniya, 91-92*. Ketbakhane-yi Digital-i Bazar-i Kitab-i Qaimiyyeh. https://www.ghbook.ir/index.php?option=com_dbook&task=viewbook&book_id=14213&lang=fa [In Persian].
- Qurtubi, M. (1945). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Qutb Ravandi, S. (1985). *Fiqh al-Qur'an*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Sabzvari, M. (1986). *Al-Jadid fi tafsir al-Qur'an al-Majid*. Dar al-Taaruf li-l Matbuaat. [In Arabic].
- Shabani, M. H. (2005). Barrasi-yi shart-i mumathilat-i qisas miyan-i mard v azan. *Journal of Fiqh and Usul*, 67, 133-150. [In Persian].
- Sobhani, J. (2010). *Al-Mabsut fi usul al-fiqh*. Muassasat Imam Sadiq. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1992). *Al-Mu'talaf min al-mukhtalif*. Majma al-Buhuth al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Yazdi, M. (1994). *Fiqh al-Qur'an*. Ismailian. [In Arabic].